

**Голови Касаційного цивільного суду у
Складі Верховного Суду Борису Гулько.**

Шановний пане Голово!

У відповідь на Ваш лист № 236/0/26-22 від 21.07.2022 про джерело підвищеної небезпеки надсилаю обґрунтований науковий висновок щодо наступних питань:

1. Яка правова природа джерела підвищеної небезпеки?
2. Що належить до видів джерела підвищеної небезпеки (видів підвищеної небезпечної діяльності (положення Цивільного кодексу України не містять вичерпного переліку видів такої діяльності)?
3. Чи належить нерухомий транспортний засіб, у якому відбулося загоряння (через несправність самого транспортного засобу) до джерела підвищеної небезпеки?
4. Чи пов'язана діяльність як джерело підвищеної небезпеки із поведінкою людини, а не з матеріальним об'єктом?
5. Чи буде відповідальною за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, особа, яка на відповідній правовій підставі (право власності, інше речове право, договір оренди, підряду тощо) володіє транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом, використання, зберігання або утримання якого створює підвищену небезпеку (частина друга статті 1187 ЦК України) та не використовує цей транспортний засіб за призначенням (нерухомий транспортний засіб)?
6. Чи можна визнати джерелом підвищеної небезпеки об'єкт, який не може завдати шкоди випадково, за умови належного дотримання правил техніки безпеки?
7. Чи створює транспортний засіб, який не використовується (нерухомий транспортний засіб) ймовірне підвищене заподіяння шкоди через неможливість повного контролю з боку людини у процесі його використання?

Додаток: науковий висновок – 9 сторінок.

**Доктор юридичних наук,
професор, завідувачка кафедри права інтелектуальної власності та
патентної юстиції Національного університету
«Одеська юридична академія», член-кореспондент Національної академії
правових наук України,
Заслужений діяч науки і техніки України**

О.І.Харитонова

НАУКОВИЙ ВИСНОВОК

по результатам аналізу матеріалів судових рішень у справі № 214/7462/20, касаційної скарги, ухвали про передачу на ОП КЦС від 29 червня 2022 року

Відповіді на питання, які поставив Касаційний цивільний суд ВС

1. Яка правова природа джерела підвищеної небезпеки?

Для того щоб визначитись із правовою природою джерела підвищеної небезпеки, слід з'ясувати його характерні ознаки.

Відповідно до ст. 1187 ЦК України джерелом підвищеної небезпеки є діяльність, пов'язана з використанням, зберіганням або утриманням транспортних засобів, механізмів та обладнання, використанням, зберіганням хімічних, радіоактивних, вибухо- і вогненебезпечних та інших речовин, утриманням диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо, що створює підвищену небезпеку для особи, яка цю діяльність здійснює, та інших осіб.

Пункт 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» містить майже таке саме визначення.

У цивільному праві джерело підвищеної небезпеки розуміють або як діяльність, що створює підвищену небезпеку для оточуючих; або як предмети матеріального світу, небезпечні властивості яких при досягнутому рівні розвитку науки і техніки не піддаються повністю контролю людини, створюють високу ступінь вірогідності завдання шкоди життю та здоров'ю людини, або матеріальним благам; або як предмети матеріального світу, діяльність яких в процесі їх використання не піддається повному контролю людини.

Таким чином, джерело підвищеної небезпеки має відповідати таким ознакам: 1) бути завжди об'єктом (предметом) матеріального світу; 2) мати шкідливі, небезпечні для оточуючих якості; 3) перебувати в процесі експлуатації, діяльності; 4) виключати можливості повного контролю над собою з боку людини.

Оскільки безпосередньо у законі вказівка на те, які саме види діяльності, стосовно яких саме об'єктів і у яких саме випадках становлять підвищену небезпеку відсутня, важливого значення набуває визначення ознак такого джерела. Зокрема, їх врахування дає можливість визначати у яких випадках діяльність, пов'язана з автомобілями може вважатися джерелом підвищеної небезпеки.

На підставі аналізу п.4 постанови Пленуму Верховного Суду України № 6 від 27 березня 1992 року «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» можна визначити ознаки джерела підвищеної небезпеки. Ними є: 1) наявність шкідливих/небезпечних

властивостей об'єктів, що використовуються; 2) неможливість повного контролю за такими об'єктами з боку людини; 3) велика ймовірність завдання шкоди у процесі використання таких об'єктів.

До діяльності, що створює підвищену небезпеку для оточуючих може бути віднесена будь-яка діяльність, здійснення якої створює підвищену небезпеку завдання шкоди через неможливість повного контролю над нею з боку людини, а також діяльність по використанню, транспортуванню, зберіганню предметів, речовин і інших об'єктів виробничого, господарського та іншого призначення, що володіють такими ж властивостями.

2. Що належить до видів джерела підвищеної небезпеки (видів підвищеної небезпечної діяльності (положення Цивільного кодексу України не містять вичерпного переліку видів такої діяльності)?

Стаття 1187 ЦК України розуміє під джерелом підвищеної небезпеки діяльність, пов'язану з використанням, зберіганням або утриманням транспортних засобів, механізмів та обладнання, використанням, зберіганням хімічних, радіоактивних, вибухо – і вогненебезпечних та інших речовин, утриманням диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо, що створює підвищену небезпеку для особи, яка цю діяльність здійснює, та інших осіб.

Оскільки зазначена норма не містить вичерпного переліку видів джерел підвищеної небезпеки (видів підвищеної небезпечної діяльності), суд, беручи до уваги особливі властивості предметів, речовин або інших об'єктів, що використовуються в процесі діяльності, має право визнати джерелом підвищеної небезпеки також й іншу діяльність. До цих особливих властивостей слід відносити створення підвищеної ймовірності завдання шкоди через неможливість повного контролю за ними з боку людей, наявність шкідливих властивостей.

У переважній більшості, як свідчить практика, суди розглядають цивільні справи про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки внаслідок дорожньо-транспортних пригод, які сталися за участю наземних транспортних засобів. Під час розгляду таких справ слід враховувати, що відповідно до п.1.10 ПДР механічний транспортний засіб — транспортний засіб, що приводиться в рух за допомогою двигуна. Цей термін стосується тракторів, самохідних машин і механізмів (крім транспортних засобів, робочий об'єм двигуна яких не перевищує 50 см³), а також тролейбусів та транспортних засобів з електродвигуном потужністю понад 3 кВт¹.

Природні небезпечні об'єкти (наприклад, болота з виділенням сірководню, уранові місце зародження) не можуть вважатися джерелом

¹ Вищий спецсуд назвав джерела підвищеної небезпеки: від собаки до машини (zib.com.ua)

підвищеної небезпеки в юридичному сенсі, оскільки вони не створені людиною та не мають власників.

Хоча переважна більшість цивільних справ щодо відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, пов'язані із заподіянням шкоди транспортними засобами, необхідно зазначити, що на розгляді судів також перебували справи за позовами про відшкодування шкоди, завданої іншими видами джерел підвищеної небезпеки. До них належать, зокрема, службові собаки і собаки бійцівських порід, оскільки їх утримання визначено законодавцем як джерело підвищеної небезпеки (порядок їх утримання визначено законами). Інші домашні тварини не визнаються такими, що створюють підвищену небезпеку. Дикі звірі є джерелом підвищеної небезпеки лише за умови їх перебування у володінні людини.

Важливою у вирішенні питання про віднесення до джерела підвищеної небезпеки є концепція «рухомих речей». «Під джерелом підвищеної небезпеки, – вважають деякі науковці, – слід розуміти речі, устаткування, що знаходяться в процесі експлуатації і створюють при цьому (тобто в процесі експлуатації) підвищену небезпеку для оточуючих, наприклад: рухомий поїзд; верстат, що працює; всякі інші агрегати, діючі з застосуванням механічних, електричних та інших двигунів».

Тому поняття джерела підвищеної небезпеки слід розглядати як поєднання двох елементів: 1) певний матеріальний об'єкт у русі; 2) діяльність з його використання, – характеристики яких виключають при наявному рівні розвитку науки та техніки можливість їх повного контролю з боку людини і створюють підвищену небезпеку для оточуючих.

Об'єкти підвищеної небезпеки можуть також ідентифікуватися за граничними значеннями кількості маси небезпечних речовин. Згідно із законом об'єктами підвищеної небезпеки є об'єкти, на яких використовуються, виготовляються, переробляються, зберігаються, транспортуються одне або декілька небезпечних речовин у кількості, що дорівнює (або перевищує) граничну масу. Така кількість небезпечних речовин створює реальну небезпеку виникнення надзвичайної ситуації.

3. Чи належить нерухомий транспортний засіб, у якому відбулося загоряння (через несправність самого транспортного засобу) до джерела підвищеної небезпеки?

Розглядаючи позови про відшкодування шкоди, слід мати на увазі, що шкода, заподіяна особі і майну громадянина або заподіяна майну юридичної особи, підлягає відшкодуванню в повному обсязі особою, яка її заподіяла, за умови, що дії останньої були неправомірними, між ними і шкодою є безпосередній причинний зв'язок та є вина зазначеної особи, а коли це було наслідком дії джерела підвищеної небезпеки, незалежно від наявності вини.

Джерелом підвищеної небезпеки визнається будь-яка діяльність, здійснення якої створює підвищену імовірність заподіяння шкоди через

неможливість контролю за нею людини, а також діяльність по використанню, транспортуванню, зберіганню предметів, речовин і інших об'єктів виробничого, господарського чи іншого призначення, які мають такі ж властивості.

Оскільки стаття 1187 ЦК України не містить вичерпного переліку видів джерел підвищеної небезпеки (видів підвищеної небезпечної діяльності), суд, беручи до уваги особливі властивості предметів, речовин або інших об'єктів, що використовуються у процесі діяльності, має право визнати джерелом підвищеної небезпеки також й іншу діяльність. До цих особливих властивостей слід відносити створення підвищеної ймовірності завдання шкоди через неможливість повного контролю за вказаними об'єктами з боку людей.

Цивільно-правова відповідальність за шкоду, завдану діяльністю, що є джерелом підвищеної небезпеки, настає у разі її цілеспрямованості (наприклад, використання транспортних засобів за їх цільовим призначенням), а також при мимовільному проявленні шкідливих властивостей об'єктів, що використовуються в цій діяльності (наприклад, у випадку завдання шкоди внаслідок мимовільного руху автомобіля).

В інших випадках шкода відшкодовується на загальних підставах, передбачених статтею 1166 ЦК України, особою, яка її завдала (наприклад, коли пасажир, відчиняючи двері автомобіля, що не рухався, спричинив тілесні ушкодження особі, яка проходила поруч).

Враховуючи викладене, транспортний засіб, що не рухається, не може розглядатися як об'єкт, який є джерелом підвищеної небезпеки.

Отже, якщо загорання сталося в автомобілі, який не рухався, його не можна вважати джерелом підвищеної небезпеки. Тому для відшкодування шкоди необхідна наявність усіх елементів складу цивільного правопорушення: протиправної поведінки, шкоди, причинного зв'язку між протиправною поведінкою та шкодою, вини.

4. Чи пов'язана діяльність як джерело підвищеної небезпеки із поведінкою людини, а не з матеріальним об'єктом?

Шкода, завдана джерелом підвищеної небезпеки, відшкодовується особою, яка на відповідній правовій підставі (право власності, інше речове право, договір підряду, оренди тощо) володіє транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом, використання, зберігання або утримання якого створює підвищену небезпеку (ч. 2 ст. 1187 ЦК України).

Зобов'язання про відшкодування майнової шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, виникає за таких умов: наявність шкоди; протиправність поведінки особи, яка завдала шкоди; наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою особи, яка завдала шкоди, та її результатом — шкодою. (постанова Верховного Суду у складі колегії суддів

Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 23 січня 2019 року у справі № 674/1666/14-ц (провадження № 61-6468зпв18)).

У літературі існує визначення: джерело - це «завжди дія або система дій..., для визнання діяльності джерелом підвищеної небезпеки не має значення характер діяльності: виробничий, господарський, науково-дослідницький або адміністративно-управлінський». Випадки, в яких відповідальність визнається законом джерелом небезпеки, характерні тим, що виникнення в них шкідливого результату визначається, як правило, не поведінкою людини (заподіювача шкоди, потерпілого), а визначальною причиною в таких випадках, як свідчить досвід, виступає саме діяльність певного роду. Причому ця діяльність не обов'язково повинна бути комерційною, господарською або професійною. У цьому і полягає одночасно і сенс поняття «джерело підвищеної небезпеки».

Крім того, джерело підвищеної небезпеки слід розглядати як діяльність, пов'язану зазвичай з експлуатацією об'єктів, які через природні або створені людиною властивості і якість на сучасному рівні розвитку техніки залишаються не повністю підконтрольними людині.

Відповідальність, передбачена ст. 1187 ЦК України, є відповідальністю «без вини» або відповідальністю «за випадок» - за випадково заподіяну шкоду. Наслідки, які не охоплюються і не повинні охоплюватися передбаченням відповідальної особи, не можуть бути поставлені йому у вину і є випадком (casus). Випадкова шкода може виникнути при здійсненні будь-якої діяльності.

Якщо шкода була завдана в результаті збігу обставин виняткового характеру (в тому сенсі, що вони нестійкі, неповторювані в своєму виникненні) і порушник не міг і не повинен був передбачати їх настання й враховувати їх в своїй діяльності, то в таких ситуаціях вона покладається на того, у чий майновій сфері вона настала.

Якщо шкода носить передбачуваний характер, що повторюється, статистичний, як це має місце при експлуатації джерел підвищеної небезпеки, то існує і абстрактне передбачення можливості виникнення випадкової шкоди, а значить і реальна можливість вживання заходів по його запобіганню в майбутньому. Покладання відповідальності за випадково виниклу шкоду в подібних випадках спонукає як заподіювача шкоди, так і інших осіб, що здійснюють аналогічну діяльність, застосовувати додаткові заходи, спрямовані на запобігання випадковій шкоді.

Разом з тим, під джерелом підвищеної небезпеки слід розуміти властивості речей або сили природи, які при сучасному рівні розвитку техніки не піддаються повністю контролю людини, а тому створюють високу ступінь можливості заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини.

Підвищена небезпечна діяльність – це діяльність правомірна, і виникнення її шкідливих результатів є лише небажаним винятком, ніж правилом. Діяльність, яка створює підвищену небезпеку для навколишніх людей, характеризується тим, що містить в собі некерованість, ризик

випадкового заподіяння. Загроза тут абстрактна, шкідливість, як правило, локалізована тимчасовими і просторовими рамками.

Таким чином, діяльність як джерело підвищеної небезпеки не пов'язано з поведінкою людини.

5. Чи буде відповідальною за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, особа, яка на відповідній правовій підставі (право власності, інше речове право, договір оренди, підряду тощо) володіє транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом, використання, зберігання або утримання якого створює підвищену небезпеку (ч. 2 ст. 1187 ЦК України) та не використовує цей транспортний засіб за призначенням (нерухомий транспортний засіб)?

Відповідно до частини першої статті 1187 ЦК джерелом підвищеної небезпеки належить визнавати будь-яку діяльність, здійснення якої створює підвищену небезпеку завдання шкоди через неможливість контролю за нею людини, а також діяльність, пов'язану з використанням, зберіганням або утриманням транспортних засобів, механізмів та обладнання, використанням, зберіганням хімічних, радіоактивних, вибухо- і вогнебезпечних та інших речовин, утриманням диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо, що створює підвищену небезпеку для особи, яка цю діяльність здійснює, та інших осіб.

Цивільно-правова відповідальність за шкоду, завдану діяльністю, що є джерелом підвищеної небезпеки, настає у разі її цілеспрямованості (наприклад, використання транспортних засобів за їх цільовим призначенням), а також при мимовільному проявленні шкідливих властивостей об'єктів, що використовуються в цій діяльності (наприклад, у випадку завдання шкоди внаслідок мимовільного руху автомобіля). В інших випадках шкода відшкодовується на загальних підставах, передбачених статтею 1166 ЦК, особою, яка її завдала (наприклад, коли пасажир, відчиняючи двері автомобіля, що не рухався, спричинив тілесні ушкодження особі, яка проходила поруч).

Така позиція міститься у постанові пленуму вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 01 березня 2013 року № 4 «Про деякі питання застосування судами законодавства при вирішенні спорів про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки».

Таким чином, особа, яка на правовій підставі володіє транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом, використання, зберігання або утримання якого створює підвищену небезпеку та не використовує цей транспортний засіб за призначенням (нерухомий транспортний засіб), не є відповідальною за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки.

6. Чи можна визнати джерелом підвищеної небезпеки об'єкт, який не може завдати шкоди випадково, за умови належного дотримання правил техніки безпеки?

Основною ознакою джерела підвищеної небезпеки більшість правознавців визнають його не підконтрольність.

Наявність лише «не підконтрольності» не тягне за собою визнання діяльності джерелом підвищеної небезпеки. Відсутність контролю чи недостатній контроль над діяльністю з використання об'єкта тільки створює умови для прояву його властивостей, які в підконтрольному стані обмежувались людиною.

Як зазначається у науковій літературі, навіть не підконтрольність прояву властивостей того чи іншого об'єкта не може бути єдиним критерієм для визнання об'єкта джерелом підвищеної небезпеки, оскільки сам по собі може і не створювати загрозу завдання шкоди – правильніше було б говорити про не підконтрольність прояву саме потенційно небезпечних у певних умовах діяльності властивостей об'єкта.

Отже, другою ознакою джерела підвищеної небезпеки є «підвищена імовірність заподіяння шкоди», відповідно до Постанови Пленуму Верховного суду України від 27 березня 1992 року № 6 «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди», яка полягає, по-перше, в особливій шкідливості джерел підвищеної небезпеки, при некоректному зіткненні з якими особі практично неминуче спричиняється шкода, а по-друге, важливою складовою її є можливість завдання шкоди випадково.

Разом із тим, сумнівним є подальше тлумачення випадковості як завдання шкоди через неналежне дотримання правил техніки безпеки. Порушення правил техніки безпеки при експлуатації техніки є винною дією і завдання шкоди в даному випадку можна було передбачити, запобігши йому, що суперечить самому поняттю випадку.

Тому слід зазначити, що відмінною рисою підвищеної небезпеки є не виключена повністю випадкова можливість завдання шкоди при сучасному рівні розвитку техніки безпеки, незважаючи на усі вжиті заходи. Таким чином, визначальними є шкідливість (як можливість завдання шкоди) та випадковість (вказує на особливе знаряддя спричинення шкоди, яке характеризується тим, що при максимальній обережності і сумлінності в поводженні з ним добросовісний користувач все-таки може заподіяти шкоду собі й оточуючим). Водночас характеристика такої ймовірності як підвищеної вказує на більш високий ступінь об'єктивної можливості завдання шкоди, тому що вона обумовлена не тільки суб'єктивним аспектом поведінки людини, що управляється і контролюється нею, але й об'єктивними даними, властивими використовуваним нею предметам. З погляду законодавця, звичайна вірогідність завдання шкоди означає неможливість її виникнення, якщо всі особи дотримуються у своїй діяльності вимог, що впливають з характеру такої діяльності.

Підвищена ймовірність завдання випадкової шкоди оточуючим виникає тільки за наявності не підконтрольності джерела підвищеної небезпеки (за умов повної підконтрольності завдання шкоди буде свідчитиме про його винний характер, що суперечить розумінню джерела підвищеної небезпеки як правомірної діяльності, не спрямованої на завдання шкоди).

Шкідливість, підконтрольна людині, не створює підвищеної небезпеки, яка посилює відповідальність за спричинену шкоду.

Категорія випадковості, у свою чергу, пояснює причину не підконтрольності, оскільки вказує на її виникнення поза волею особи, що можна пояснити об'єктивними причинами – недостатнім рівнем розвитку науки і техніки. Таким чином, основними ознаками джерела підвищеної небезпеки є не підконтрольність та підвищена ймовірність завдання випадкової шкоди оточуючим.

Водночас відсутність законодавчого закріплення даних ознак (вказівка натомість на поняття «підвищена небезпека» у ч. 1 ст. 1187 ЦК України) і наведення їх у підзаконному нормативно-правовому акті - постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» певною мірою ускладнює правозастосовчу діяльність у даній сфері, що зумовлює необхідність внесення необхідних змін і доповнень до чинного законодавства.

Отже, не визнається джерелом підвищеної небезпеки об'єкт, який не може завдати шкоди випадково, за умови належного дотримання правил техніки безпеки.

7. Чи створює транспортний засіб, який не використовується (нерухомий транспортний засіб) ймовірне підвищене заподіяння шкоди через неможливість повного контролю з боку людини у процесі його використання?

Транспортний засіб, що не рухається, не може розглядатися як об'єкт, який є джерелом підвищеної небезпеки. Відповідно для власника такого ТЗ не може наступати цивільно-правова відповідальність у вигляді відшкодування шкоди без наявності його вини.

Аналіз ч. 1 ст. 1187 ЦК України дає підстави стверджувати, що джерелом підвищеної небезпеки належить визнавати будь-яку діяльність, здійснення якої створює підвищену небезпеку завдання шкоди через неможливість контролю за нею людини, а також діяльність, пов'язану з використанням, зберіганням або утриманням транспортних засобів, механізмів та обладнання, використанням, зберіганням хімічних, радіоактивних, вибухо - і вогнебезпечних та інших речовин, утриманням диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо, що створює підвищену небезпеку для особи, яка цю діяльність здійснює, та інших осіб.

Оскільки зазначена норма не містить вичерпного переліку видів джерел підвищеної небезпеки (видів підвищеної небезпечної діяльності), суд, беручи

до уваги особливі властивості предметів, речовин або інших об'єктів, що використовуються у процесі діяльності, має право визнати джерелом підвищеної небезпеки також й іншу діяльність. До цих особливих властивостей слід відносити створення підвищеної ймовірності завдання шкоди через неможливість повного контролю за вказаними об'єктами з боку людей.

Цивільно-правова відповідальність за шкоду, завдану діяльністю, що є джерелом підвищеної небезпеки, настає у разі її цілеспрямованості (наприклад, використання транспортних засобів за їх цільовим призначенням), а також при мимовільному проявленні шкідливих властивостей об'єктів, що використовуються в цій діяльності (наприклад, у випадку завдання шкоди внаслідок мимовільного руху автомобіля).

В інших випадках, шкода відшкодовується на загальних підставах, передбачених ст. 1166 ЦК України, особою, яка її завдала (наприклад, коли пасажир, відчиняючи двері автомобіля, що не рухався, спричинив тілесні ушкодження особі, яка проходила поруч).

За обставинами справи з наявних матеріалів встановлено що обставинами завдання шкоди є факт загорання, що сталося в автомобілях, які не рухалися.

Аналіз нормативно-правових актів України, які регулюють цивільні відносини відшкодування шкоди, а також щодо визначення джерела підвищеної небезпеки, дає підстави для висновку, що транспортні засоби, які не рухались (стояли на стоянці) не можна вважати джерелом підвищеної небезпеки.

Тому для застосування цивільно-правової відповідальності у вигляді відшкодування шкоди необхідною є наявність усіх елементів складу цивільного правопорушення, а саме: протиправної поведінки, шкоди, причинного зв'язку між протиправною поведінкою та шкодою, вини. За відсутності одного з цих елементів цивільно-правова відповідальність не настає.

Таким чином, транспортний засіб, який не використовується (нерухомий транспортний засіб), через неможливість повного контролю з боку людини у процесі його використання, не створює підвищену ймовірність заподіяння шкоди.